

1897 Zürich. Fackligt arbetarskyddsmöte

I Zürich år 1897 sammanträffade den europeiska fackliga rörelsen i hela dess bredd -- både socialistiska och katolska föreningar -- för att i positiv anda diskutera allmän internationell arbetarskyddslagstiftning och strategier för dess införande. Där kom att föras en debatt om kvinnors, och särskilt gifta kvinnors, rätt till lönearbete. Den diskussionen kan kasta en delvis ny belysning över de socialdemokratiska kvinnornas agerande på kvinnokongressen i Berlin året innan och också allmänt över hur och varför kvinnor inom den tyska socialdemokratin hade övergett sin tidigare ståndpunkt om jämlik lagstiftning på arbetsmarknaden till förmån för särskilda lagar för arbeterskor.

Kongressen bad "Conseil fédéral suisse" att fortsätta sina försök att få till stånd nya diplomatiska förhandlingar "en vue de l'élaboration d'une législation internationale pour la protection ouvrière" och höll fast vid vikten av att skapa en "Office international sur la protection ouvrière".¹

Fackliga sammanslutningars ambivalens gentemot arbeterskor blev tydlig vid denna kongress i Zürich i slutet av augusti 1897. Där samlades man till Den internationella arbetarskyddskongressen (Der Internationale Kongress für Arbeiterschutz/The International Congress for Protective Labor-Legislation). Kongressen ger möjlighet att följa konflikter som inte längre efter 1893 blev synliga vid de mer homogent socialistiska, manligt dominerade kongresserna inom den Andra socialistiska internationalen. Denna fackliga kongress var ett försök att sammanföra representanter för alla organiserade arbetare, som var positivt inställda till arbetarskyddslagstiftning, för att diskutera en gemensam strategi att sprida sådan reglering internationellt. Kongressen kan beskrivas som en

¹ Vaticos 1983: 22f – det är Vaticos som sätter det franska inom citationstecken men det är oklart varifrån citaten Vaticos har tagit citaten.

hybrid mellan den Andra socialistiska internationalen, katolska fackföreningar och en allmän kongress för internationell arbetarskyddslagstiftning. Den skulle bli en engångsföreteelse. Den schweiziska katolska arbetarorganisationen och dess ledare, den konservative Dr Caspar Decurtins, hade organiserat kongressen. Socialdemokrater hade tidigare sagt nej till inbjudningar om möten tillsammans med de kristna fackföreningarna men hade denna gång accepterat eftersom de fick lov att vara i majoritet.²

Inom den socialistiska rörelsen i dess internationella tappning hade en konsensus utvecklats: kvinnor skulle få lov att lönearbeta även om detta var mindre önskvärt. I motsats till män -- som kunde organisera sig -- behövde kvinnor däremot ett bättre lagligt skydd mot exploatering eftersom de var eller kunde bli mödrar. Att gifta kvinnor var tvungna att arbeta var ett bevis på det kapitalistiska systemets uselhet, men accepterades.

Katolska fackföreningar var öppet emot gifta kvinnors lönearbete. De ville att den gifta kvinnan skulle vara hemma och försörjas av sin man. Debatterna på denna kongress belyser hur djupt religionen påverkade och bestämde formerandet av arbetarorganisationernas kvinnopolitik i Europa. Den visar att den socialdemokratiska fackliga rörelsen i sin politik och i sin diskurs fick ta viss hänsyn till den religiösa fackliga rörelsen. De två delarna av den fackliga rörelsen, den katolska och den socialistiska, ansåg sig ha olika syn på kvinnors lönearbete och uppgifter. Men debatterna avslöjar också att skillnaderna i den underliggande synen på kvinnor snarast var små även om de gav upphov till olika politiska krav. Framtidsvisionen var i stort sett den samma: den äkta mannen skulle kunna försörja sin hustru på en lön som räckte för två samt för barnen. Men hur de akuta sociala och ekonomiska problemen för arbetarklassen borde lösas hade de två sidorna skilda meningar.

² Kongressen hölls den 23-28 augusti 1897. *Musée Social Bulletin* B No 14 1897:402; Eng. Version; Zürich Aug 1897; För en diskussion om Decurtins, Wecker 1995.

Genom denna udda kongress kan vi få en inblick i den socialdemokratiska synen, vilken facklig konkurrens den hade när den skulle utforma sin ideologi om kvinnor och arbete och hur dess ledare ställde sig i ett ideologiskt pressat läge. Vi får samtidigt ett bredare perspektiv på hur kvinnor, män och familj uppfattades inom arbetarklassen i vidare bemärkelse än den socialistiska i Europa. Den katolska fackliga rörelsen var kraftfull i centrala delar av Europa.

Detta är en av de få manligt dominerade kongresser på vilken det går att urskilja skillnader *mellan män* när det gällde kvinnor, arbete och arbetarskyddslagstiftning. Ändå var dessa olikheter till sin kärna mest politiska och praktiska. De var mindre knutna till vad man egentligen tänkte om kvinnor och tillät kvinnor att göra, än till hur de två rörelserna ansåg att de bäst skulle kunna profilera sig och få anhängare i sin samtid. Bakom de skilda praktiska lösningarna fanns en likartad syn på kvinnan som mannens komplement, som speciellt ansvarig för hemmet och familjen. Kvinnosynen hade rötter bakåt.

Det fanns tre grupper i Europa som enligt Alfred Weber medvetet drivit fram krav på arbetarskyddslagstiftning i Tyskland; de var den socialistiska arbetarrörelsen, den antikapitalistiskt borgerliga, religiösa rörelsen och de akademiska så kallade katedersocialisterna. Alla tre kan sägas ha varit representerade i Zürich.³ Alla ville de införa sär lagar för kvinnor och barn men lade tonvikten olika. På kongressen i Zürich fanns, förutom de fackliga delegaterna (socialister och katoliker), inbjudna gäster. Bland dessa fanns några av de mest framstående tyska katedersocialisterna.⁴

Förutom Tyskland och Schweiz var USA, Österrike, Italien, Spanien och Ryssland representerade. De franska deltagarna var få --

³; N B att Alfred Webers föredrag, "Le développement de la législatiöns protectrice des ouvriers en Allemagne, depuis 1890" lästes upp vid arbetarskyddskongressen i Bryssel 1897 och publicerades i dess redovisning. Bruxelles Sept 1897: 187ff.

⁴ T ex professorerna Adolf Wagner, Heinrich Herkner, Werner Sombart och Ferdinand Tönnies. Det tycks dock som om bara Herkner var närvarande medan de andra gav sitt stöd in absentia. Maier 1897: 4; Zürich Aug 1897: 273, 278.

bara sex personer -- och lika få var de engelska.⁵ De flesta kongressdeltagarna var fackföreningsaktivister; de flesta var män, några få kvinnor.

Kvinnor fanns med, antingen inom någon av de två fackliga grupperna eller som gäster. Ett flertal av de mest progressiva tyska kvinnorna var inbjudna gäster, socialdemokrater eller vänsterflyglare från kvinnorörelsen, bland dem Lily Braun, Clara Zetkin, Alice Salomon och Jeanette Schwerin. Från grannlandet Frankrike kom Marie Bonneval, som den enda socialisten från det landet. Hon deltog som delegerad för en lärarfackförening. Hon tillhörde dessutom den feministiska la Ligue pour le Droit des femmes. Ensam skulle hon vid denna kongress framföra de åsikter som de socialistiska feministerna i hennes hemland stod bakom. Allt som allt fanns cirka trettio kvinnor närvarande tillsammans med mer än femhundra män.⁶

Två frågor tog upp en stor del av kongressens tid. Det ena var frågan om reglering av vuxna mäns arbetstid, den så kallade normalarbetsdagen. Där röstade två tredjedelar för ett krav på en lagstadgad maximalarbetsdag på 8 timmar, och anslöt därmed denna kongress till det krav som socialister rest internationellt redan 1889 i Paris⁷ och som sedan understötts av de socialistisk-feministiska kongresser där under 1890-talet.

Den andra frågan rörde vuxna kvinnors arbete. Trots att kvinnorna var få blev deras lönearbete en av de centrala diskussionspunkterna. Debattens våldsamt verkar ha kommit som en överraskning. Kongressen hade trots allt samlats för att man skulle *enas om strategier*, inte kämpa om principer. En fransk socialistisk tidskrift rapporterade att två grupper, katoliker och socialt-kristna, som velat betona familjens betydelse på ett sätt som var mer religiöst än socialt,

⁵ Congrès ... des Travailleurs, Paris 1900 II: 262; *Musée Social Bulletin* B No 14 1897: 404; Périgord 1926: 65.

⁶ Maier 1897: 4; Minna Cauer och Elisabeth Gnauck-Kühne gav sitt stöd in absentia. Zürich Aug 1897: 261ff, 278.

⁷ Rinman 1901: 207.

hade startat kongressens mest upprörda debatt, den om kvinnoarbetet. Journalisten Gustav Maier beskrev med metaforer från kriget hur "ett parlamentariskt slagfält" delat kongressen i "två härläger", när han skulle beskriva hur katoliker debatterade med socialister. Maier drog slutsatsen av den verbala kampen att en viktig principiell fråga stått på spel.⁸

Splittringen om kvinnoarbetet

En kommission för kvinnoarbete hade förberett debatten. De schweiziska delegaterna Jean Sigg och Margarete Greulich, presenterade ett förslag till arbetarskydd för enbart kvinnor som liknade det socialisterna redan hade antagit vid den Andra internationalens kongress i Zürich 1893.⁹

Efter deras presentation läste Carton de Wiart, delegat från den belgiska krist-demokratiska sociala arbetarpartiet, upp ett provocerande motförslag:

Kvinnors arbete och framförallt gifta kvinnors arbete borde på sikt helt förbjudas i underjordiska gruvor, i dagbrott och inom storindustrin.¹⁰

Förslaget utlöste en principdiskussion; katolikerna ville profilera sig klart mot socialisterna. Dessa hade heller inte något emot att markera politiskt principiella skillnader men visade sig vara besvärade av att behöva debattera familjen och den gifta kvinnan.¹¹ Debatten om kvinnoarbetet kom nämligen inte att handla om arbetsplatser och yrken utan om familjens betydelse för ett stabilt samhälle. Familjens framtid var hjärtefrågan för de socialkatolska debattörerna. Socialisterna svarade defensivt, och visade de kluvna känslor och den instabila analys som rådde bland socialister i den känsliga frågan om gifta kvinnors lönearbete.

⁸ Maier 1897: 21f; *La Question Sociale* Août-Sept-Oct 1897: 605f; Rinman 1901: 207.

⁹ Zürich Aug 1897: 198-206; Maier 1897: 22; Schmitt 1994a och b

¹⁰ "Die Frauenarbeit, namentlich die Arbeit verheirateter Frauen in Bergwerken, Steinbrücken und in der Grossindustrie, soll allmählich abgeschafft werden." Zürich Aug 1897:206.

¹¹ Enligt bedömningar av de franska delegaterna från Musée Social, Paris, var Wiarts proposition aldrig avsedd som realistisk. Den var mer ställd för att betona skillnaderna mellan katoliker och socialister än för att verkligen bli accepterad. *Musée Social Bulletin* B No 14 1897: 419 not 1.

Båda sidor hävdade att fakta, rationalitet och vetenskap stod på deras sida.

De socialistiska kvinnornas uppgift i denna debatt, och därmed i den om särdrag för kvinnor, blev tydlig: de skulle -- och ville -- försvara *både* kvinnans rätt till ekonomiskt oberoende *och* hennes speciella roll inom familjen. De ansåg att ett nattarbetsförbud kunde hjälpa kvinnorna till att lyckas med bådadera. Men fokus i debatten gled snabbt från den om en reglering av kvinnoarbetet, för att hjälpa de kvinnor som redan fanns i lönearbete, till att gälla om kvinnan och då framförallt den gifta kvinnan alls skulle tillåtas på arbetsmarknaden.

Carton de Wiart försvarade den katolska hållningen genom att betona kvinnans fysik. Hennes roll som mor krävde en stark kropp och inte en som var utsliten av industriarbete. Konsekvenserna av att kvinnan arbetade utanför hemmet blev att familjen upplöstes och samhället underminerades. Om hans varning inte hördes skulle "dekadensen" snart vara ett faktum. Den österrikiska baronessan Marie von Vogelsang framförde som sin åsikt att en lönearbetande moder med nödvändighet misskötte sina barn.¹²

En annan talare från den katolska sidan underströk att "familjen var som en förminskad stat i vilken inrikesministern hade ett annat ansvarsområde än utrikesministern."¹³ Detta bildspråk gjorde klart att familjeansvaret borde uppdelas i det privata och det offentliga, det inre och det yttre, den lilla världen och den stora; en vanlig uppfattning i konstruktioner av en kvinnlig och en manlig sfär. Det pekade på att dessa två sfärer var beroende av varandra och använde sig av en för tiden populär metafor som kunde användas åt båda hållen; familjen var som en liten stat och staten/nationen var som en stor familj. Bildspråket klargjorde att det ena hotades när det andra hotades: upplösningen av familjen var detsamma som samhällets undergång.

¹² *Musée Social Bulletin* B No 14 1897: 421.-

¹³ "... die Familie ist ein Abbild des Staates im Kleinen, auch dort muss der Minister des Innern etwas anderes thun als der des Aeussern." Maier 1897: 24.

Socialdemokrater som Lily Braun, Clara Zetkin och August Bebel försvarade kvinnornas rätt att arbeta, speciellt i industriarbete. De betonade den socialistiska framstegstron. De var övertygade om att det betalda kvinnoarbetet hade kommit för att stanna för överskådlig tid. Lily Braun försökte svara på attacken på kvinnors lönearbete genom att säga att "en kvinna inte först och främst är en kvinna liksom en man inte i främsta rummet är en man utan de är båda mänskliga varelser". En kvinna kunde bara hävda sin rätt som människa om hon var ekonomisk oberoende. Att förbjuda kvinnor lönearbete skulle bara leda till prostitution och öka antalet barn som föddes utom äktenskapet. Just för att *rädda* familjen borde gifta kvinnor ha rätt att arbeta i industrin. Men de borde där vara skyddade av lagar.¹⁴

Clara Zetkin argumenterade på ett något annat sätt. För det första ansåg hon att arbetarklasskvinnan borde få egen erfarenhet av direkt kapitalistisk exploatering på samma sätt som män. Det skulle göra arbeterskan mer medveten om sin klassposition än en kvinna som inte var något annat än en hemmafru ("Nichts-als-Hausfrau"). Precis som Braun sade hon, att ett lyckligt familjeliv krävde en ekonomiskt oberoende kvinna. För det andra betonade hon att socialisterna *inte* kämpade för en mekanisk jämlikhet mellan kvinnor och män utan önskade se en harmonisk individuell utveckling av kvinnor som hustrur och mödrar. Hustrun var mannens andra hälft. Denna komplementaritet skulle komma fram ännu tydligare om hon var ekonomiskt oberoende.¹⁵

Femton personer stod ännu på talarlistan när diskussionen måste tidsbegränsas. En person från vardera sidan valdes för en slutplädering. Diskussionen kulminerade i en verbal slutduell mellan ledarna för de två mot varandra stående riktningarna, Caspar Decurtins och August Bebel. Decurtins försvarade som sin åsikt att kvinnan främst borde arbeta som mor i sitt hem. Han använde många argument, från

¹⁴ "Die Frau ist doch nicht in erster Linie Frau, wie der Mann nicht im erster Linie Mann ist, sondern Mensch, und hat die Berechtigung, als Mensch zu leben. Das könne sie jedoch nur dann, wenn sie ökonomisch selbständig ist." Zürich Aug 1897: 207f (citat 207).

¹⁵ Zürich Aug 1897: 210ff.

både naturvetenskap och sociologi, tills han till slut hamnade i Friedrich Engels bok om villkoren för arbetarklassen i England och i Karl Marx' *Kapitalet* för att med dessa böcker belägga sina slutsatser om industriarbetets hot mot familjen. Den kristna familjen måste förbli varje sunt samhälles minsta byggsten: jämlikhet mellan man och kvinna var tecknet på en döende kultur.¹⁶

Medan både Clara Zetkin och Lily Braun hade betonat vikten av kvinnans ekonomiska oberoende brydde sig August Bebel, i sin slutplädering, inte alls om att nämna detta. Ledaren för den tyska socialdemokratin uppehöll sig istället vid familjen. Han poängterade att socialister inte alls var ute för att förstöra den. Han beklagade att miljoner gifta kvinnor *behövde* arbeta utanför sina hem, vilket fick dem att försumma sina familjeplikter. Men, och detta var hans motargument, att förbjuda dem att arbeta vore inte att förbättra deras villkor. Bebel kallade sina motståndare för bakåtsträvare, som inte kunde släppa ett småborgerligt samhällsideal. Socialisterna däremot rörde sig framåt och skulle förändra det kapitalistiska samhället till dess högre stadium, det socialistiska samhället. I denna historiesyn låg den fundamentala skillnaden i debattörernas syn på världen och samhället.¹⁷ Hur det skulle bli med den gifta kvinnans lönearbete i ett sådant idealiserat framtida samhälle lät han -- kanske klokt nog -- vara osagt.

Socialisten August Bebel, som fått ett välförtjänt rykte som kvinnornas talesman genom sin bok *Kvinnan och socialismen*, hade inte nämnt några fördelar alls som kvinnors lönearbete kunde föra med sig, vare sig för kvinnorna själva eller för deras män och familjer. Hans tal var en försiktig diplomatisk balansgång mellan de skilda åsikter som han visste existerade inom hans eget parti och bland fackligt aktiva. De socialistiska kvinnorna hade också följt partilinjens i sina inlägg: de hade varit positiva till särlagar. Men dessutom hade de kraftigt understrukt att kvinnor och deras familjer vann på att kvinnor var ekonomiskt oberoende.

¹⁶ Zürich Aug 1897: 215ff.

¹⁷ Zürich Aug 1897: 217-20

Slutresultatet blev att den socialdemokratiska majoriteten förkastade förslaget om ett generellt förbud för gifta kvinnor att lönearbeta. Därefter accepterade kongressen en långtgående resolution, som krävde ett omfattande arbetarskydd för enbart kvinnor, i stora och små industrier, på verkstäder, inom handeln, transport och kommunikationer, liksom inom så kallat hemindustriell arbete. Delegerarna enades om att försöka införa en maximal arbetsdag för kvinnor på 8 timmar och en 44 timmars vecka, fria lördagseftermiddagar och en obruten helgvila på 42 timmar. De krävde vidare åtta veckors ledighet vid barnsörd med statligt garanterad betalning samt lika lön för lika arbete. Kongressen krävde ett nattarbetsförbud i en senare, särskild resolution och i princip bad man om detta för både manliga och kvinnliga arbetare.¹⁸ Dessa krav var desamma som hade rests i början av mötet.

Efter den livliga och kontroversiella debatten om familjen och arbetslivet hade ingen tid återstått för att granska förslaget om en skyddslagstiftning. Kraven på särlagar för kvinnor godkändes därför utan diskussion. Det tillades inte heller att lagförslaget var menade att bereda vägen för samma slags lagar för män, vilket socialister tidigare hade hävat. Efter det orealistiska men hotfulla förslaget att hindra gifta kvinnor från allt lönearbete, bör förslaget att alla kvinnor skulle "beskyddas" ha verkat anspråkslöst och förståndigt för alla närvarande.

Ett feministiskt ifrågasättande

En enda person på kongressen, Marie Bonneval, ifrågasatte särlagar för kvinnor. I den livliga debatten om kvinnors rätt till lönearbete hade flera kvinnor talat, på en kongress där kvinnor vanligtvis inte yttrade sig. Undantaget hade varit just Marie Bonneval från Paris, som höjt sin röst vid tidigare tillfälle. Hon hade vågat resa frågan om kvinnors rätt till arbete på samma villkor som män under en annan debatt. Detta gav henne den tvivelaktiga äran att av sina egna landsmän bli kallad för den enda som hade "hållit den feministiska flaggan flygande" vid kongressen.

¹⁸ Zürich Aug 1897: 198ff med 165 röster mot 98, 227ff.

Bonnevial ville inte att några skillnader skulle göras mellan vuxna män och kvinnor när det gällde arbetarskyddslagstiftning. Båda könen behövde beskyddas. Den första gången hon höjde sin stämma, blev hon helt och hållet ignorerad.¹⁹

Något *efter* debatten om kvinnors rätt till arbete, lät Marie Bonnevial igen höra av sig med sitt krav på samma arbetarskyddslagstiftning för kvinnor och män. Hon talade mot alla former av begränsning av kvinnors rätt till arbete.²⁰ Hennes två inlägg, vid olika tidpunkter, har varit svåra att innehållsligt rekonstruera eftersom de endast finns kvar som summeringar eller rapporter i andra hand. I den tryckta protokollet ansågs hennes inlägg av mindre vikt än Lily Brauns, till exempel, eller Clara Zetkins, vars tal återgavs ordagrant.

I en inofficiell fransk rapport skriven av deltagare från Musée Social i Paris, står att läsa att Marie Bonnevial talade "i allmänna ordalag om kvinnors arbete och kvinnoemancipationen". Den officiella tyska rapporten berättade knappt så mycket, men anmärkte att hon hade talat till förmån för en internationell koalition av arbetande kvinnor. Efter hennes andra inlägg i plenum kommenterade ordföranden Caspar Decurtins -- och hans sarkasm märks klart -- att endast hans ridderlighet hade hindrat honom från att avbryta henne långt tidigare. Också kvinnor måste lära sig att hålla tiden, tillade han tillrättavisande, nu när de hade bli emanciperade. Bonnevial hade fått tio minuter på sig för att argumentera för sin impopulära ståndpunkt och hade tydligen överskridit den. Hennes tal summerades på fyra rader. Precis lika många rader ägnades till att föreviga Decurtins snorkiga anmärkning om att hon inte hållit tiden.²¹

Marie Bonnevials landsmän vid kongressen kallade hennes krav för "feministiska" och hon definierade säkert gärna sig själv som feminist.

¹⁹ "tient le drapeau des revendications féministes", så beskrev hennes landsmän hennes inlägg i en offentliggjord rapport i tidskriften *Musée Social Bulletin* B No 14 1897: 414 (citatet 404).

²⁰ Zürich Aug 1897: 220.

²¹ *Musée Social Bulletin* B No 14 1897: 404, 406, 417 424; Zürich Aug 1897: 220f.

Hon hade varit aktiv på de två internationella feministkongresserna som hållits i Paris 1892 och 1896. Båda hade antagit resolutioner *mot* arbetarskyddslagar för enbart kvinnor och förordat sådana för både män och kvinnor. Detsamma hade upprepats av två franska socialistiska talare -- Paule Minck och Eugénie Potonié-Pierre -- vid den internationella feministkongressen som ägt rum bara några veckor tidigare i Bryssel.²²

Marie Bonneval, både socialist och feminist, var den enda som alls rest ett feministiskt krav på jämlik behandling på denna kongress för fackligt organiserade. Hon inte bara negligerades av både kvinnor och män på kongressen utan utsattes för förlöjligande och blev tillrättavisad av ordföranden. Därtill uteslöts henne inlägg ur slutprotokollet. Hennes modiga försök att på denna fackliga kongress artikulera frågan om en legal jämlikhet mellan kvinnor och män var nog redan på förhand dömt och hopplöst. Ändå gjorde hon sina två inlägg som en markering av att det fanns andra åsikter. Marie Bonneval kände det troligen som viktigt att den resolution flera internationella kvinnokongresser hade formulerat inte skulle vara okänd för dem som inom arbetarrörelsen drev en annan linje beträffande lagstiftning för kvinnor.

Summering

Zürichkongressen hade på grund av debatten om synen på kvinnan och familjen blivit stormig fastän den bara besökts av anhängare för en statlig arbetsmarknadsreglering, alla tillsammans var ju *för* en kraftigt utökad internationell arbetarskyddslagstiftning. Politiska motsättningar och principer hade fått ta över de rationella överläggningarna om strategier, när kvinnor lönearbete kom på tal. Kvinnosynen och som följd av den synen på den gifta kvinnans viktiga roll i familjen, visade sig trots den animerade diskussionen vara likartad: kvinnan var familjens centrala punkt och hennes ställning om lönearbetare skilde sig därför från mannens. Mötets resultat, en så gott som enhällig

²² Bruxelles Aug 1897 & Léopold Lacour, "Le congrès féministe de Bruxelles", *Le Journal* 3/8, 4/8, 9/8 & 10/8 1897.

uppslutning kring särslagstiftning för kvinnor, gör att man kan spekulera över om inte särslagstiftning för kvinnor blev den kompromiss som tyska socialistiska kvinnor känt sig tvungna att gå med på för att inte löpa risken att socialistiska män helt försökte avföra kvinnor från arbetsmarknaden. Den tyska historiker som skrivit en doktorsavhandling om "Arbeterinnenschutz" under kejsartiden, Sabine Schmitt, argumenterar för att så var fallet. En positiv inställning till nattarbetsförbudet var det pris de aktiva socialistiska kvinnorna måste "betala", menar hon, för att få vara kvar i partiarbetet för ett bättre samhälle tillsammans med de manliga kamraterna.²³ Hur stort inflytande över särslagstiftningen hade den öppna eller dolda fientligheten bland socialister mot kvinnor som konkurrenter om arbetsplatser haft? Gjorde de ledande socialistiska kvinnorna en strategisk kompromiss när de vid seklets slut gick över till en diskurs om kvinnans moderskap och familjens betydelse samt till en handlingsplan som byggde på den nygamla kvinnosynen om könets komplementaritet? Denna närgranskning av den internationella diskursen stödjer helt och hållet den uppfattning som Sabine Schmitt för sin del hävdar beträffande de tyska förhållandena.

²³ Schmitt 1995a & 1995b